

بسم الله الرحمن الرحيم

آثار دنیوی توبه در قرآن و نهج البلاغه

فاطمه عجم^۱

چکیده

موضوع این مقاله، تبیین آثار مثبت توبه در دین مبین اسلام با تأکید بر قرآن و نهج البلاغه می باشد. هدف از این مطالعه، شناسایی کارکردها و آثار مترتب بر توبه از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه است. روش تحقیق از نوع اسنادی (کتابخانه ای) می باشد که در آن از تکنیک تحلیل محتوا استفاده شده است. نتایج تحقیق نشان داد که توبه در دو جهان دارای آثار و کارکردهای مثبت قابل ملاحظه ای است که در این مقاله به طور اختصاصی به کارکرد های مثبت توبه در این جهان (دنیا) می پردازیم که این کارکرد های مثبت توبه عبارتند از: افزایش روزی، طول عمر، رحمت الهی، بخشش گناهان، تبدیل سیئات به حسنات، استجابات دعا، بازیابی شخصیت، محبوبیت نزد خداوند، حفظ روح امید، جبران گذشته، امدادهای غیبی و بهره مندی از دنیا.

واژگان کلیدی: آثار دنیوی، توبه، قرآن، نهج البلاغه

۱. طلبه سطح ۲ حوزه علمیه الزهرا (س) مینودشت

هر انسانی در زندگی خود کاری اشتباه یا گناهی انجام داده که او را از خداوند دور کرده است و می‌دانیم که هدف از خلقت انسان تقرب به خدا می‌باشد. یکی از راه‌هایی که انسان می‌تواند کار اشتباه خود را جبران کند توبه می‌باشد. این مفهوم یکی از اصطلاحات بسیار مهم در دین مبین اسلام است که به معنای بازگشت بنده به سوی خداوند است. قرآن کریم با تعبیر زیبایی، توبه را آیه‌ای از آیات خداوند دانسته است و درباره آن در آیه ۸۹ آل عمران می‌فرماید: «مگر آنهایی که بعد از عصیان و بدکاری توبه کنند و (هر بدی که کرده‌اند) اصلاح نمایند، که البته خدا بر آنها و مهربان است.» توبه در قرآن به طور فراوان آورده شده و نشان‌دهنده رحمت و محبت الهی نسبت به توبه‌کنندگان است. توبه دارای مراتب مختلفی از جمله توبه عام، خاص و اخص می‌باشد. فرد در زمانی که توبه عام را انجام می‌دهد، سعی می‌کند آن گناه را ترک کرده و دیگر انجام ندهد. توبه عام اولین درجه توبه است و درجه دوم توبه، توبه خاص است که به معنای توبه از ترک اولی است و بالاترین درجه توبه، توبه اخص است که به معنای توبه از توجه غیر از خداست.

مروری بر پیشینه موضوع نشان می‌دهد که آثار قابل توجهی در باره توبه منتشر شده است که از جمله آنها می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

۱. قاسمی و خضر نژاد (۱۴۰۱) در مقاله با عنوان «توبه و شرایط پذیرش آن و نمونه‌هایی از توبه در قرآن و احادیث»، به تعریف توبه و مراحل آن و شرایط پذیرش آن پرداخته‌اند.

۲. ساکی و مسعودی صدر (۱۴۰۰) در مقاله با عنوان «بازنگری آثار عرفانی توبه و نقش آن در آرامش روان از منظر قرآن»، در مورد اهمیت توبه در زندگی شخصی و به تبع، آثار آن در زندگی اجتماعی را مورد بحث قرار می‌دهند. درباره توبه از منظر قرآن و روایات پرداخته و آثار آن بر روح آدم براساس داده‌های روانشناسی می‌پردازند.

۳. ساکی و ساعدی (۱۳۹۷) در مقاله با عنوان «توبه و آثار آن در اندیشه امام علی (ع) از منظر نهج البلاغه»، می‌نویسند توبه از منظر حضرت علی (ع) دارای مقامی والا است و آثار مادی و معنوی فراوانی چون وسعت رزق و تبدیل سیئات به حسنات را شامل می‌شود و انسان را شایسته مقام

علیین می‌گرداند از نظر ایشان توبه حقیقی تحولی در درون انسان ایجاد می‌کند و مراتبی را طی و انسان را به پای عمل و جبران می‌کشاند و تنها به لفظ استغفار اکتفا نخواهد کرد.

۴. رضایی، پنجه پور و اسدی کوه باد (۱۳۹۶)، در مقاله با عنوان «تحلیل و تبیین فقهی، حقوقی و عرفانی توبه در اسلام» بیان می‌کنند که توبه، یکی از موضوعات مهم اسلام است که در شریعت، عرفان و قانون مجازات اسلامی جایگاه ویژه ای دارد و در فقه جزایی اسلام، یکی از عوامل سقوط، عفو و تخفیف مجازات های حادی به جزء حد قذف می باشد. آنان همچنین می‌نویسند توبه به عنوان یکی از عوامل سقوط مجازات، این مفهوم را به صورتی قاعده مند وارد نظام کیفری ایران کرده است و چنان که بانظرگاه شریعت و عرفان بررسی شود، نقش عملی توبه را در اصلاح، بازپروری و رشد معنوی انسان مجرم، بیشتر نمایان می سازد و با این نگاه و معیارهای فقهی و عرفانی قاضی آسان تر به احراز توبه و ندامت و اصلاح مجرم، دست می‌یابد.

۵. ویسی و امینی (۱۳۹۱) در مقاله با عنوان «توبه از دیدگاه قرآن و سنت»، می‌نویسند توبه عبارت است از بازگشت همراه با پشیمانی به سوی خدا و دوری از گناه و عزم بر عدم بازگشت به آن و نیز طلب مغفرت از خداوند و سعی و تلاش بر جبران گذشته. آنان همچنین به آثار دنیوی و اخروی توبه از نظر قرآن و روایات می‌پردازند.

۶. فلاح و میرحسینی (۱۳۹۰) در مقاله با عنوان « بررسی تطبیقی توبه در قرآن و اوستا»، توبه را از حیث لغت و اصطلاح در قرآن مورد توجه قرار داده؛ پس از آن به حقیقت توبه، اقسام توبه، اقسام تائبین، وجوب توبه و مراتب توبه و توبه پذیری در قرآن و اوستا بررسی می‌کنند.

۷. ظفر نوائی (۱۳۸۹)، در مقاله با عنوان « حقیقت و مراتب توبه در عرفان و نهج البلاغه»، به تعریف توبه از دیدگاه عرفا و انبیاء الهی می‌پردازد و همچنین درباره اهمیت جایگاه توبه از منظر نهج البلاغه را مورد پژوهش قرار می‌دهد.

توبه در اسلام به عنوان یکی از اصول مهم اخلاقی و روحی مورد تأکید قرار گرفته است و نه تنها یک فرصت برای اصلاح و تغییر درونی فراهم می‌کند؛ بلکه نشان‌دهنده رحمت الهی و توانایی

انسان برای بازگشت و تغییر می‌باشد. توجه نکردن به این اصل مهم در زندگی باعث فلاکت و بد بختی انسان در دنیا و آخرت می‌شود؛ اما اگر انسان بعد از گناهی که انجام داد به سمت توبه رفته و از کار خود پشیمان باشد خداوند گناه او را می‌بخشد. انسان با این کار باعث خشنودی خداوند می‌شود و چیزی مهم تر از خشنودی خداوند وجود ندارد. توبه دارای آثار فراوانی می‌باشد که می‌توان آنها را به دو دسته کلی تقسیم کرد: آثار دنیوی و اخروی. آثار اخروی توبه شامل: وارد شدن به بهشت و اجر عظیم می‌باشد؛ اما آثار دنیوی مثل افزایش روزی و بخشش گناهان و تبدیل آنها به حسنه و

کتاب ها و مقالات درباره این موضوع بسیار زیاد و متنوع اند اما به دلیل ضرورت این موضوع در جامعه تلاش در زمینه تبیین توبه یک امر ضروری می‌باشد. اکثر مطالعات صورت گرفته در این زمینه کلی بوده لکن با توجه به نقش و اهمیتی که توبه در زندگی انسان دارد سوال اصلی این پژوهش این است که: آثار دنیوی توبه از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه چیست؟

یافته ها و نتایج

قبل از پرداختن به آثار دنیوی توبه، باید بدانیم توبه چیست؟ به همین منظور چند تعریف لغوی و اصطلاحی از آن را بیان می‌کنیم:

تعریف لغوی توبه:

۱. رجوع و بازگشتن

۲. بازگشت از گناه

۳. ترک گناه

۴. شرم و حیا

تعریف اصطلاحی توبه:

۱. بازگشت از گناه به سوی خدا است و زمانی اتفاق می افتد که فرد از گناه خود پشیمان شده باشد و قصد ترک آن گناه را دارد.

۲. « پشیمانی و برگشتن از گناه از آن جهت که گناه است نه از آن جهت که برای بدن مضر می باشد و عزم بر اینکه در صورت توانایی بدان بازنگردد.»^۲

۳. گروهی هم توبه را رجوع از راه انحرافی به راه مستقیم بیان کرده اند.

۴. « توبه همان ندامت و پشیمانی است. به بیان دیگر، توبه بازگشتن و رویکرد قلبی و درونی پس از ارتکاب گناهان به سوی خداوند می باشد، که جز با ندامت و پشیمانی شخص تحقق نمی یابد. این تعریف از روایات اتخاذ شده است.»^۳

۵. « توبه در دیگر آثار عرفانی نیز به نوعی آمده است و آنچه در میان همه این تعاریف مشترک است، آن است که توبه رجوع از گناهان و نقائص به سوی خداوند متعال است.»^۴

توبه در قرآن

« در قرآن کریم توبه به دو معناست:

❖ توبه عبد: یعنی بازگشت بنده از معصیت به طاعت؛ مثل «يَتُوبُ إِلَى اللَّهِ» (فرقان/۷۱).

❖ توبه دست خداست: به معنای بخشیدن توفیق توبه و پذیرش آن از سوی پروردگار؛ از جمله در قرآن کریم می فرماید: «وَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ» که در واقع بازگشت خداوند از عقوبت به رحمت است. لفظ تَوَاب نیز در قرآن، هم به عبد نسبت داده شده «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ» و هم به معبود «إِنَّ اللَّهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ».

۲. محمود ویسی و جهاندار امینی (۱۳۹۱)، توبه از دیدگاه قرآن و سنت، ص ۳.

۳. همان.

۴. محمد میری (۱۳۹۹)، بررسی و تحلیل مبانی عرفانی بالاترین مرتبه توبه (توبه از ماسوی لله)، ص ۵.

۵. ابراهیم فلاح و صفیه میرحسینی (۱۳۹۰)، بررسی تطبیقی توبه در قرآن و اوستا، ص ۳.

« هر معصیتی که انسان مرتکب می‌شود اگر با توبه و بازگشت به خدا جبران نشود، برآمدگی نفس برای ارتکاب آن معصیت می‌افزاید؛ یعنی بار دوم نفس راحت تر به طرف آن می‌رود تا آن که با آن انس گیرد.»^{۲۷} باتوجه به این مطلب یکی از آثار دنیوی توبه تلاش برای جبران گذشته می‌باشد. «توبه در شریعت و فقه اسلامی جایگاه خاصی دارد، خداوند در قرآن کریم علاوه بر تشویق مرتکبین گناه به توبه، آن را راهی برای جبران گذشته از سوی خود اعلام نموده است.»^{۲۸} (فرقان ۷۰) ^{۲۹}

« البته توبه به معنای صرف پشیمانی و بازگشت از گناه نمی‌باشد بلکه این پشیمانی در صورتی معتبر می‌باشد و توبه به حساب می‌آید که همراه با اصلاح گذشته باشد.»^{۳۰} همچنین امام علی (ع) در این باره در حکمت ۹۴ نهج البلاغه می‌فرمایند: «در دنیا جز دو کس را خیری نبود: یکی آن که گناهی کند و با توبه جبران نماید و دیگر کسی که در کارهای خوب شتاب ورزد.»^{۳۱}

۲۷. طاهره قاسمی و هوشیار خضرنژاد (۱۴۰۱)، توبه و شرایط آن و نمونه هایی از توبه در قرآن و احادیث، ص ۳

۲۸. محمد جلیلی رضایی و همکاران (۱۳۹۶)، تحلیل و تبیین فقهی، حقوقی و عرفانی توبه در اسلام، ص ۶

۲۹. إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ ۖ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ؛ مگر آن کسانی که از گناه توبه کنند و عمل صالح به جای آرند، پس خدا گناهان آنها را بدل به حسنات گرداند، و خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است.

۳۰. محمد جلیلی رضایی و همکاران (۱۳۹۶)، تحلیل و تبیین فقهی، حقوقی و عرفانی توبه در اسلام، ص ۶

۳۱. سایت <https://ahlolbait.com/content>

یکی دیگر از آثار دنیوی توبه، امداد های غیبی از طرف خداوند می‌باشد. خداوند در آیات ۱۴۶ و ۱۴۵ سوره نساء به زیبایی به این مطلب اشاره می‌کند. «البته منافقان را در جهنم پست‌ترین جایگاه است و برای آنان هرگز یاری نخواهی یافت * مگر آنها که توبه نموده و تباہکاری خود را اصلاح کردند و به (دین) خدا در آویختند (و به کتاب حق متوسل شدند) و دین خود را برای خدا خالص گردانیدند، پس این گروه در صف مؤمنان باشند و به زودی خدا به مؤمنان اجر بزرگ عطا خواهد فرمود.»^{۳۲}

(۱۱) بهره‌مندی از دنیا

یکی از آثار دنیوی توبه بهره‌مندی از حیات نیکویی دنیا می‌باشد. با توجه به آیه ۱۵۶ سوره اعراف به این موضوع می‌توان اشاره کرد: «و سرنوشت ما را هم در این دنیا و هم در عالم آخرت نیکویی و ثواب مقدر فرما، که ما به سوی تو بازگشته ایم. خدا فرمود: عذابم را به هر که خواهم رسانم، و رحمت من همه موجودات را فرا گرفته و البته آن را برای آنان که راه تقوا پیش گیرند و زکات می‌دهند و به آیات ما می‌گروند حتم و لازم خواهم کرد.»^{۳۳}

(۱۲) افزایش رحمت الهی

یکی از آثار دنیوی توبه افزایش رحمت الهی می‌باشد که آیه ۳۷ سوره بقره اینطور به آن اشار می‌کند: «پس آدم از خدای خود کلماتی آموخت و خداوند توبه او را پذیرفت، زیرا خدا بسیار توبه‌پذیر و مهربان است.»^{۳۴} اینکه خداوند به آدم یاد داد تا توبه کند و توبه آن را پذیرفته اینها از عوامل رحمت الهی می‌باشد. به جز حضرت آدم خداوند قوم هایی دیگری را به توبه

۳۲. إِنَّ الْمُتَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا * إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا بِاللَّهِ وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ فَأُولَٰئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ ۖ وَسَوْفَ يُؤْتِي اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا عَظِيمًا .

۳۳. وَكَتُبْنَا لَهُ فِي ۚذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ إِنَّا هُنَا إِلَيْكَ ۖ قَالِ عَذَابِي أُصِيبُ بِهِ مَنْ أَشَاءُ ۖ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ ۖ فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ .

۳۴. فَتَلَقَّىٰ آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ ۚ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ .

فراخواند تا رحمت خود را به آنها عطا کند که با توجه به آیات قرآن کریم به دومورد از آنها اشاره می‌کنیم:

❖ قوم حضرت موسی (ع) که آیه ۴۵ سوره بقره به آن اینطور اشاره شده است: «و (یاد کنید) وقتی که موسی به قوم خود گفت: ای قوم، شما به نفس خود ستم کردید که (به جهالت) گوساله پرست شدید، اکنون به سوی آفریدگارتان باز گردید و (به کیفر جهالت خود) به کشتن یکدیگر تیغ برکشید، این برای شما در پیشگاه آفریدگارتان بهترین (کفاره عمل) است. آن گاه از شما در گذشت که او بسیار توبه‌پذیر و مهربان است.»^{۳۵} همچنین خداوند در آیات ۱۱ و ۱۰ سوره نمل درباره قوم موسی می‌فرماید: «و تو عصای خود بیفکن، چون موسی (عصا افکند و ناگاه) بر آن نگریست که به جنبش و هیجان در آمد چنانکه ازدهایی مهیب گردید، رو به فرار نهاد و دیگر واپس نگردید، (در آن حال بدو خطاب شد) ای موسی مترس که پیغمبران در حضور من هرگز نمی‌ترسند.* ستمکاران عالم باید بترسند) مگر کسی که ستم و کار بد کند آن‌گاه به زودی (توبه کند و) نیکویی را جایگزین بدی کند (تا خدایش ببخشد) که همانا خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.»^{۳۶} و نیز در آیه ۱۶ سوره قصص در مورد قوم حضرت موسی می‌فرماید: «(آن‌گاه موسی) گفت: ای خدا، من بر خویش ستم کردم (که به این عمل خود را به فتنه فرعونیان انداختم) تو از من در گذر، خدا هم از او در گذشت که اوست بسیار آمرزنده و مهربان.»^{۳۷}

با توجه به این آیاتی که در مورد قوم حضرت موسی (ع) نازل شده است می‌توان به این نتیجه برسیم که قوم حضرت موسی (ع) با این همه لجاجت و دشمنی کردن با پیامبر خود،

۳۵. وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ يَا قَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ ۚ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ .

۳۶. وَأَلْقِ عَصَاكَ ۚ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّىٰ مُدَبِّرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ ۚ يَا مُوسَىٰ لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ * إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ فَإِنِّي عَفُورٌ رَّحِيمٌ .

۳۷. قَالَ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي فَغَفَرَ لَهُ ۚ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ .

خداوند رحمت خود را از آنها دریغ نکرده و چندین بار به آنها دستور توبه داده تا دوباره مشمول رحمت الهی شوند.

❖ مهاجرین و انصار زمان پیامبر(ص) که آیه ۱۱۷ سوره توبه اینطور درباره آنان بیان می‌کند: «همانا خدا بر پیغمبر و اصحابش از مهاجر و انصار که در ساعت سختی-که نزدیک بود دلهای فرقه‌ای از آنها (از رنج و تعب در سختیهای جنگ تبوک و غیره) بلغزد-پیروی از رسولش کردند باز لطف فرمود و از لغزشهایشان درگذشت، که او درباره رسول و مؤمنان به یقین مشفق و مهربان است.»^{۳۸}

نتیجه گیری

هدف از آفرینش انسان قرب الی الله می‌باشد و انسان با انجام گناه از خداوند دور می‌شود؛ اما خداوند برای انسان راه نجاتی به نام توبه قرار داده تا انسان بعد از اینکه اگر گناهی مرتکب شد بتواند به سمت خداوند رفته و تمام رحمت و نعمت و رضایت خداوند شامل حال او شود. توبه دارای آثار دنیوی و اخروی فراوانی است، آثار اخروی مثل ورود به بهشت و اجر عظیم و رستگاری ابدی و آثار دنیوی توبه هم شامل افزایش روزی، طول عمر، رحمت الهی، بخشش گناهان، تبدیل سیئات به حسنات، استجابات دعا، بازیابی شخصیت، محبوبیت نزد خداوند، حفظ روح امید، جبران گذشته، امدادهای غیبی و بهره مندی از دنیا می‌باشد. یک نکته مهمی که انسان باید به آن بسیار توجه کند این است که توبه شامل حال همه نمی‌شود و هر کسی که توبه شامل حال او شد یعنی خداوند به آن بنده توجه می‌کند و هنوز در های رحمت و مغفرت خود را بر روی آن نبسته است؛ پس انسان نباید ناامید باشد و هر وقت فرصت توبه داشت باید توبه کند، چون ممکن است انسان گناهکار توبه نکرده و از دنیا رود و آن وقت دیگر نمی‌تواند کاری انجام دهد و به شقاوت ابدی شامل حال او می‌شود.

۳۸. لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ ۚ إِنَّهُ بِهِمْ رَءُوفٌ رَحِيمٌ .

- قرآن کریم ، الهی قمیشه ای.
- نهج البلاغه ، محمد دشتی.
- نهج البلاغه ، عباس عزیزی.
- نهج البلاغه ، مکارم شیرازی.
- امینی، جهاندار؛ ویسی، محمود؛ «توبه از دیدگاه قرآن و سنت»؛ فروغ وحدت، ۱۳۹۱ ه ش، شماره ۲۸ .
- اسدی کوه بادی، هرمز؛ پنجه پور، جواد؛ جلیل رضایی، محمد؛ «تحلیل و تبیین فقهی، حقوقی و عرفانی توبه در اسلام»؛ بی نا، ۱۳۹۶ ه ش .
- خضرنژاد، هوشیار؛ قاسمی، طاهره؛ «توبه و شرایط پذیرش آن و نمونه هایی از توبه در قرآن و احادیث»؛ بی نا، ۱۴۰۱ ه ش .
- ساعدی، کوثر؛ ساکی، نانسی؛ «توبه و آثار آن در اندیشه امام علی (ع) از منظر نهج البلاغه»؛ بی نا ، بی تا
- ساکی، نانسی؛ مسعودی صدر، هدیه؛ «بازنگری آثار عرفانی توبه و نقش آن در آرامش روان از منظر قرآن»؛ فصلنامه علمی پژوهشی قرآن و طب، ۱۴۰۰ ه ش ، شماره ۳ .
- فلاح، ابراهیم؛ میرحسینی، صفیه؛ «بررسی تطبیقی توبه در قرآن و اوستا»؛ فدک سبزواران، ۱۳۹۰، شماره ۸.
- میری، محمد؛ «بررسی و تحلیل مبانی عرفانی بالاترین مرتبه توبه (توبه از ماسوی الله)»؛ ادیان و عرفان؛ ۱۳۹۹ ه ش ، شماره ۲.

- <https://amaniyat.blogsky.com>
- <https://makarem.ir/news/fa/News/Details>
- <https://ahlolbait.com/content>
- <https://mojtabatehrani.com/ahadith>
- <https://ahlolbait.com/content>